

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ОСВІТА

А. А. Ворон
В. А. Солопенко

Українська МОВА

для ЗНЗ з навчанням
російською мовою

Language

9
клас

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Агафонова А. М., кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Єршова О. М., методист районного методичного кабінету відділу освіти Балаклійської районної державної адміністрації Харківської області;

Бондарець Л. О., вчитель НВК «ЗНЗ I – III ступенів №9 – спеціалізована школа» Олександрійської міської ради.

Авторська концепція підручника (тільки для проекту)

Підручник створювався відповідно до Європейських рекомендацій з мовної освіти з урахуванням кращих здобутків вітчизняних методик викладання мови як шкільного предмета. Велику увагу приділено інтерактивним методикам навчання, завдяки яким учень із слухача й виконавця вправ перетворюється на активного співрозмовника, учасника дискусії, доповідача. У такий спосіб виявляються адаптивні можливості освіти, відбувається соціалізація учня.

Більшість параграфів (матеріал майже кожного з яких розрахований на один урок) **має таку будову**: з метою активізації пізнавальної діяльності спочатку пропонуємо учням виконати вправу-дослідження. Далі подано правило, яке викладене чітко й стисло, адаптовано до віку учнів. Складні для розуміння школярів поняття чи явища розміщено у рубриці «Пам'ятайте!»; матеріал рубрики «Міркуйте» розрахований на зацікавлених таємницями мови учнів. Після цього представлено систему різноманітних вправ, серед яких є вправи з ключами, мовні задачі тощо. **У такий спосіб реалізується мовно-мовленнєва й діяльнісна змістові лінії програми.**

На наступному етапі навчання пропонується проводити роботу з текстом. Тексти вправ дібрано з урахуванням вимог часу, більшість із них формують оптимістичний світогляд, систему загальнолюдських і національних цінностей, розширюють кругозір учнів.

Забезпечення реалізації мовленнєвої й соціокультурної змістових ліній програми досягається завдяки:

- а) детально розробленим матеріалам до уроків розвитку мовлення;
- б) текстам різної тематичної та жанрово-стилістичної спрямованості; ситуативним завданням, метою яких є конструювання висловлювань;
- в) рубриці «Ми діти твої, Україно!», де вміщено відомості про видатних українців. Ці матеріали можуть використовуватись для самоконтролю читання мовчки і вголос, аудіювання;
- г) рубрикам «Плекаймо слово», «Культура спілкування», мета яких — навчити учнів орієнтуватися у різних життєвих ситуаціях, розвивати загальні компетенції.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

Основне правило

Словничок

Правило-підказка

Мовна задача

Запитання і завдання

Вправа для виконання вдома

Вправа з ключем

Найвища наука в житті –
мудрість, а найвища
мудрість – бути добрим.

Григор Тютюнник

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Синтаксис. Пунктуація. Елементи стилістики

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО БУДОВА І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ

33

Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Скажіть, які речення є складними.

1. Сміється сонце з небозводу, кудись хмарки на конях мчать (П. Тичина). 2. В небі жайворонки в'ються, заливаються, сміються, грають, дзвонять цілий день, і щебечуть, і співають, і з весною світ вітають дзвоном радісних пісень (Олександр Олесь). 3. Хай живуть у світі мир, і труд, і спокій (В. Сосюра). 4. Довіку мене зігріває святе відчуття, що лиш рідна земля може дати нам силу життя (Л. Забашта). 5. Той ліс, що я дитиною садив, гуде й шумить на кам'янім узгір'ї (Д. Павличко).

Складним (рос. сложным) називається речення, у якому є дві або більше граматичні основи. Частини складного речення об'єднуються за змістом та інтонаційно. Наприклад: Шумить і хвилюється Київ, і сонце сміється з висот (В. Сосюра).

Складні речення і прості речення, за метою висловлювання поділяються на **розповідні, питальні й спонукальні**. Зазвичай після першої частини складного речення відбувається підвищення тону, далі робиться пауза, підвищення тону притаманне для слів, які є логічно наголошеними, а на останньому слові речення тон понижується. Наприклад: Тільки [↑]той збирає [↑]урожай, // хто [↑]невтомно [↑]ниву засіває (Л. Дмитерко).

34

І. Прочитайте текст, правильно інтонуючи складні речення. Визначте граматичні основи речень. З'ясуйте значення виділених іншомовних слів, користуючись тлумачним словником у кінці підручника. Доберіть і запишіть їх українські відповідники.

Можна сміливо стверджувати: ніхто не знає меж свого розуму. Ми ніколи навіть не наближаємося до меж наших можливостей, і мозок наш працює на найменшій долі своєї потужності. Отже, природа виділила кожному колосальний **кредит**, та, на жаль,

ми не завжди використовуємо його, частенько лінуємося займатися інтелектуальною гімнастикою, щоб піднести рівень своїх можливостей на рівень талантів і геніїв.

Ясна річ, не кожен може стати Ейнштейном чи Шостаковичем, та кожен здатен — незалежно від професії і посади — бути в своїй справі «генералом», найповніше розкрити свої **потенційні** можливості (В. Пекеліс).

II. Попрацюйте у групах. Розгляньте фотоілюстрацію на с. 31. Подумайте, про що могли розмовляти підлітки. Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) за змістом вправи і фотоілюстрацією.

Частини складних речень можуть з'єднуватися двома основними способами:

1) за допомогою **інтонації** і **сполучників** або **сполучних слів** (деяких займенників і прислівників). Такі речення називаються **сполучниковими**. Наприклад: 1. Кинь правду в калюжу, а вона чиста буде. 2. Як будеш чесно працювати, то прийде сама доля до хати (Нар. творчість);

2) тільки за допомогою інтонації. Такі речення називаються **безсполучниковими**. Наприклад: Червоне сонечко встає — день буде гарячий (Нар. творчість).

Складні сполучникові речення поділяються на два види:

а) **складносурядні**, у яких рівноправні частини з'єднані сурядними сполучниками, наприклад: Плеще веслами човен у морі, а з-під весел скачуть дрібні вогні, маленькі, зелені (М. Коцюбинський);

б) **складнопідрядні**, у яких нерівноправні частини з'єднані підрядними сполучниками або сполучними словами, наприклад: Я бажаю, щоб перше горе було останнім у твоєму житті (Леся Українка).

35

I. Попрацюйте в парах. Користуючись таблицею, уміщеною на першому форзаці підручника, розкажіть одне одному про види складних речень.

II. Запишіть спочатку прості речення з однорідними членами, потім складні сполучникові, а далі — складні безсполучникові речення. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси (М. Коцюбинський). 2. Сашко стояв посеред двору, перед ним у пожухлій траві білили дві стежки (Ю. Мушкетик). 3. І летять гуси, і летять журавлики, і літа мої листом осипаються (Б. Олійник). 4. У серце бери і навік **пам'ятай** щемну красу Батьківщини

(М. Сингаївський). 5. Летять стежини до Дніпра, летять хмарки, летять дороги, зібгавши куряву під ноги (І. Драч). 6. Мій час пливе собі так тихо-тихо, як по ставку пливе листок сухий (Леся Українка).

III. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова, користуючись схемою розбору на с. 219, вміщеною в розділі «Додаток».

36

I. **Розвиваємо емоції.** Розгляньте репродукцію картини Павла Волика «За обрій». Складіть і запишіть невеликий твір у художньому стилі «Куди відлітає літо». Використовуйте складносурядні й безсполучникові речення.

П. Волик. За обрій

II. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте види складних речень.

Когда с по-осеннему грустных деревьев начали осыпаться листья, над станцией полетели дикие гуси. Им предстояло совершить далёкий путь, и летели они неторопливо, выдерживая строй. Утром и днём в холодноватой чистой синеве неба видны были тёмные точки гусиных стай, слышалось громкое гоготание. Когда порыв встречного ветра сбивал молодых гусей, они, ломая линию строя, тревожно кружились над степью. Старый вожак, встревоженный и сердитый, звал их резким гортанным криком, и они возвращались на свои места. Стая летала дальше в подёрнутую белой дымкой синеву, вместе с гусями улетало лето (За В. Закруткиним).

неторопливо — неквапливо
выдерживать строй —
дотримуватися ладу
строй — тут: ряд

встречный — зустрічний
стая — зграя
гоготание — гелготіння
дымка — серпанок

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

КРАПКА І ТОЧКА

Російське слово *точка* має два українські відповідники — *крапка* і *точка*. Крапкою називаємо розділовий знак, цятку. Наприклад: 1. У кінці розповідного неокличного речення ставиться крапка (З підручника). 2. Далеко в морі з'явилася чорна крапка (О. Гончар). Точка — це одне з основних понять у математиці й фізиці. Наприклад: Відрізок — це частина прямої, обмежена двома точками (З підручника). Точкою також називають певне місце, пункт у просторі, на місцевості, у середині або на поверхні чогось. Наприклад: Гора Говерла — найвища точка України (З довідника).

37

Запишіть, вставляючи пропущені букви, спочатку складносурядні, а потім складнопідрядні речення.

1. Ревеш, вітре, та не плач..ш, бо тобі не важко (В. Забіла).
2. Якщо ти дійсно служ..ш правді, а не злу, чому ж у щирості вбача..ш ти крамолу (В. Симоненко).
3. Ах, скільки радості, коли ти люб..ш землю (П. Тичина).
4. Один завзято бор..ться за правду, а другий уникає боро..ьби (Д. Луценко).
5. Ідеш, і слуха..ш, і чу..ш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями (О. Довженко).
6. Біля моря добре дума..ться, і звичайні слова набирають таємного і великого змісту (Ю. Яновський).
7. Геніям в очі заз..рає тільки вічність, і тільки вічність бач..ть у них сліпучий блиск, в..лике саяво (П. Загребельний).
8. Ні хлопчик не заговор..ть, ні дівчинка не усміхнеться (В. Козаченко).

38

З наведених пар простих речень утворіть синонімічні складні речення.

Зразок. Зійшло сонце. Туман розсіявся. — Зійшло сонце, туман розсіявся (безсполучникове). Зійшло сонце, і туман розсіявся (сполучникове складносурядне). Туман розсіявся тоді, коли зійшло сонце (сполучникове складнопідрядне).

1. Автобус зупинився. Пасажири вийшли.
2. Екскурсія до Чернігова не відбулася. Ми дуже засмутилися.
3. Знявся рвучкий вітер. Листя затанцювало в повітрі.

СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ КОМПОНЕНТАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

39

Хто швидше? Пригадайте, на які групи за значенням поділяють сурядні сполучники. Запишіть подані сполучення слів у три колонки: а) з єднальними сполучниками; б) із розділовими сполучниками; в) із протиставними сполучниками.

Сад та город; свічка чи ліхтар; потьмянів, але не згас; то тепло, то холодно; не тільки ліс, а й поле; собака, а не кіт; чи глина, чи пісок; і дощ, і туман; обіцяла, однак не зробила; цукерки або печиво; чи то лин, чи то сом; як радість, так і печаль; світить, та не гріє.

Таблиця
«Сполучники
сурядності»

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення прислів'я: «Без роботи...».

Складносурядним (рос. *сложносочинённым*) називається таке складне речення, у якому частини рівноправні за своїм змістом та граматично і з'єднані сурядними сполучниками. Наприклад: *Темно-зеленій садки дрімають вже без плоду, і тихо гріються хатки, і верби гнулись в воду* (І. Франко).

40

Запишіть спочатку прості речення з однорідними членами, а потім — складносурядні речення.

1. На дубі довго не розкриваються бруньки, зате довго восени і не ронить дуб свого листя (О. Копиленко). 2. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (Т. Шевченко). 3. По гарячому небу повзли довгі і білі, як павутиння, хмарки (М. Коцюбинський). 4. Жайворон бринить, розмотує співучу нить і в'яже нею до землі хмарин рожеві кораблі (М. Сингаївський). 5. То вітрець дихне по ниві, то коник в житі засюрчить, то бджілка радісно з добутокм, злетівши з квітки, задзичить (Л. Глібов). 6. Щось поет хотів відмовить на недбалу горду мову, та вже сонечко червоне заховалось за діброву (Леся Українка). 7. Є сотні мов, а правда лиш одна на всій землі (М. Рильський). 8. Тягнуться до сонця і квіти, і трави, віти кучеряві, гори голубі (В. Сосюра).

Між частинами складносурядного речення можуть виникати різні смислові зв'язки.

1. У складносурядних реченнях з єднальними сполучниками можуть передаватися:

а) **одночасність подій**, наприклад: Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко);

б) **послідовність подій**, наприклад: Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (В. Сосюра);

в) **причиново-наслідкова залежність** між подіями, наприклад: Тебе нема, і дні — як ночі, і сад хитається в журбі (В. Сосюра).

2. У складносурядних реченнях із протиставними сполучниками явища і події **протиставляються, зіставляються**, наприклад: Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя (М. Стельмах).

3. У складносурядних реченнях з розділовими сполучниками може вказуватися:

а) на **чергування подій** чи **явищ**, наприклад: Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає (М. Рильський);

б) на **взаємовиключення** подій чи явищ, наприклад: Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (Леся Українка).

41

Прочитайте речення, назвіть граматичні основи. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (А. Шиян). 2. Пробіг автомобіль, і синя хмарка диму за ним розвіялась (М. Рильський). 3. Околишня тиша була насичена тривогою, і тепле повітря мовчало, як злякана дитина (М. Коцюбинський). 4. Чи то весни колиска запашна мене гойдала в чисті небозводи, чи, може, хто з благословенним словом до мене в душу нахиливсь (М. Вінграновський). 5. Ні повітря не ворухнеться, ні пташка не защебече (М. Коцюбинський).

42

Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви і добираючи з довідки потрібні за змістом сполучники. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. Найвища наука в жит..і — мудрість, ... найвища мудрість — бути добрим (Григор Тютюнник). 2. ... пронесеться над болотом чайка, ... промайне шв..дкий чибіс і грудкою впаде на землю (А. Шиян). 3. Вже вийшов місяць, ... сова гукала, ... тепла скирта уві сні зітхала, ... дуб дрімав у срібному плащі (Л. Скирда). 4. Сон..чко вже сховалося за гай, ... через гущавину листя в..з..рало його жовто-гаряче промін..я (О. Кониський). 5. Над Поліс..ям дощі пропл..вли, прол..лись, ... травою береться узгір'я піщане (М. Сингаївський).

6. ...доведи ро..почату справу до кінця, ... зовсім не слід братися до діла (*Панас Мирний*).

Довідка: то...то, а, і...і...і, проте, і, або...або.

43

Попрацюйте самостійно. З поданих простих речень складіть і запишіть складносурядні, підкресліть граматичні основи. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. Дув пронизливий вітер. Внизу, за скелями, глухо шуміло море.
2. Біля Слобідки стежка круто пішла вниз. Стало дужче чути гуркіт моря.
3. Вітер збивав Кажана з ніг. Чоловік уперто йшов уперед, стукаючи товстим ціпком.
4. За дверима чути швидкі приглушені кроки. На порозі з'являється мати.
5. Дощ безперестану йшов цілий день, ущух тільки надвечір. Тоді з землі піднявся густий сивий туман.
6. У діда Савелія ніколи не було власної пасіки. Він умів розповідати про бджіл так, як ніхто інший.

44

Поширте подані речення однорідними членами, з'єднаними сполучником *і*, а потім складіть складносурядні речення з цими самими сполучниками. Складені речення запишіть.

Зразок. Прокинулися пташки. — Прокинулися пташки і озвалися на різні голоси. Прокинулися пташки, і чути звідусіль їхні пісні.

1. Над річкою здіймався туман. 2. Зійшло сонце. 3. Із-за хмари виплив місяць. 4. Осипалося геть-чисто листя з дерев.

Для схематичного позначення рівноправних частин складносурядного речення використовують квадратні дужки. *Наприклад: І люди повертаються з дороги, і рідний дім дарує їм снагу (Л. Скирда). І [...], і [...].*

45

Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Поміркуйте, яка роль складносурядних речень у тексті. Спишіть, розкриваючи дужки. Накресліть схеми складносурядних речень.

Сонце ліниво вставало на обрії, і море, оповите (ніжно)блакитним серпанком, розкинулось навкруги у всій своїй ранковій красі. Воно здавалося посипаним дрібними (срібно)саяними порошинками, і ці порошинки щомиті спалахували і згасали на ньому. Таке ж (ніжно) блакитне небо стояло над ним у ледь помітних хмаринках, а вони мінилися найніжнішими відтінками перлів. Великі сірі чайки кружляли над водою, змахували своїми різко вигнутими крилами, (сліпучо)білими зісподу, а за кормою, у золотому озері сонячних іскор, ішли (біло)крилими птахами баркаси рибалок (*За З. Тулуб*).

І. Айвазовський. Море. Коктебель

- II. Розгляньте репродукцію картини Івана Айвазовського «Море. Коктебель». Складіть невеликий усний опис, використовуючи складносурядні речення.

46

- I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Накресліть схеми складносурядних речень.

1. Солнце уже клонилось к закату, и вся окружающая низина была залита его ровным, мягким светом и дышала покоем (П. Проскурін). 2. Ветер по целым дням рвал и трепал деревья, и дожди поливали их с утра до вечера (К. Паустовський). 3. Я пошёл лесной глухой тропинкой, и всё вокруг показалось мне таинственным: и деревья, и кусты, и загадочные тени вокруг них (П. Смирнов). 4. Дело шло к осени, но дожди выпадали редко, и было сухо, и над городом висела синеватая дымка, и весь воздух был чуть горьковатым (Максим Горький). 5. Всю неделю на побережье шли дожди, и к пяти часам дня уже темнело, а море всё смелее бросалось на берег, и ночью в темноте слышался сплошной гул (К. Паустовський).

клоні́ться — хилі́тися

ды́мка — серпа́нок

о́кружа́ющий — о́то́чующий

бро́саться — кі́даться

тропи́нка — дорі́жка

гул — гул, гуготі́ння

сплошнóй — суцільний

- II. **Уявляємо і розв'язуємо проблему.** Уявіть ситуацію, що ви домовилися про зустріч із другом (подругою) о восьмій годині. Але кожен зрозумів це по-своєму. Складіть і розіграйте діалог — телефонну розмову між вами після того, як зустріч не відбулася і на вас образилися. Але наприкінці розмови ви обов'язково миритесь!

Пам'ятаймо, що назви годин потрібно визначати тільки порядковими числівниками, наприклад: *Поїзд прибуває о дванадцятій годині десять хвилин* (можливі варіанти: *в десять хвилин на першу годину, в десять хвилин по дванадцятій годині*). Якщо година вказується орієнтовно, доречно вживати прийменник *близько*, наприклад: *Близько дев'ятої години всі зібралися на подвір'ї школи*.

Кількісний числівник поєднується зі словом *година*, коли необхідно позначити тривалість певної дії. Наприклад: *Автобусна екскурсія тривала дві години*.

§5

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОСУРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

47

Прочитайте речення. Встановіть смислові зв'язки між частинами складносурядних речень, зверніть увагу на вживання розділових знаків.

1. Горбки та пагорбки скінчилися, і на всі боки послалися поля (Ю. Смолич). 2. Багато бачив я країв, та отчий дім з тополею, мов зіронька, мені світив (І. Нехода). 3. Чи це лютий біль у мене тихий стогін виринає, чи то стогне бранець-лицар, знемагаючи на рани (Леся Українка). 4. Мороз прилине синьо і прозоро, розвісить скрізь інею сивий дим; і на шибках невидані узорі він намалює генієм своїм (В. Сосюра). 5. Дощик перестав — і все навколо запахло, посвітлішало, заблищало (Григор Тютюнник). 6. Хитався білястий густий морок. У ньому, зітхаючи, било джерело і звично хлюпала річка (Б. Харчук).

Між частинами складносурядного речення звичайно **ставиться кома**.

Наприклад: 1. Людина родиться для щастя й для радості, і бореться вона і діє во ім'я щастя (О. Довженко). 2. Утікала в далечинь дорога, а з-за лісу насувалася тьма (О. Левада). 3. Чи то стоїть хтось у темряві біля стежки, чи то химерна тінь від дуба лякає мандрівника (З. Тулуб).

Кома не ставиться між частинами складносурядного речення з неповторюваним сполучниками *і, та* (в значенні *і*), *чи*, або:

1) якщо частини складносурядного речення **мають спільний другорядний член**, вставне слово або модальну частку, наприклад: 1. По узліссі і на галявині зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. 2. Може, квіти зійдуть і настане ще

й для мене весела весна. 3. Тиша. Тільки зрідка шумить верховіттям дуб і зітхає коли-не-коли самотня береза (З тв. Лесі Українки);

2) якщо обидві частини складносурядного речення **питальні, спонукальні або окличні**, наприклад: Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе! (М. Рильський).

Крапка з комою ставиться перед сполучниками **а, але, проте, зате, однак** (рідше **і, та**), якщо частини складносурядного речення дуже поширені, мають свої розділові знаки або далекі одна від одної за змістом, наприклад: Річка широка та глибока, а вода синя та чиста; і котиться вона, виблискуючи та шумуючи (Марко Вовчок).

Тире ставиться, якщо частини складносурядного речення, з'єднаного сполучниками **і, та** (в значенні **і**), виражають швидку зміну подій або причиново-наслідковий зв'язок, наприклад: 1. Минулася буря — і сонце засяяло (М. Рильський). 2. Чужих два слова в пісні буде — і пісня вся тоді чужа (Д. Павличко).

48

Попрацюйте у групах. Прочитайте речення, поясніть уживання розділових знаків.

1. І стеляться обрії милі, і вечір в ясній даліні, і карії очі, і рученьки білі ночами насняться мені (А. Малишко). 2. Сичі в гаю перекликалились, та ясен раз у раз скрипів (Т. Шевченко). 3. Веселая воля на неї дихнула — і пташка у поле стрілою майнула (Л. Глібов). 4. Яке високе блакитне небо висне в нас над головою і які чудові пісні дзвенять нині по всій нашій землі (І. Цюпа). 5. Сірий осінній ранок курився дрібною мжичкою; і в ній пливли, наче півзабута казка, дерева, поле, оселі (М. Коцюбинський). 6. Сивизна лягла на скроні, а в очах — жива блакить (П. Воронько).

Частини у складносурядних реченнях з єднальними і розділовими сполучниками, перед якими ставляться коми, вимовляються з **перелічувальною інтонацією**. Наприклад: Уже горять, (/) як свічі, (/) дерева, (//) і памороззю криється трава уранці-рано (М. Рильський). Крапці з комою відповідає досить тривала пауза. Наприклад: Все зраділо, (/) стрічаючи день; (///) і день зрадів, (/) розцвітаючи, (/) ясний, (/) теплый, (/) погожий (Панас Мирний). У складносурядних реченнях із протиставними сполучниками в кожній частині логічно наголошуються ті члени, які протиставляються: перший вимовляється вищим тоном, а другий нижчим. Наприклад: Люди не спали, (//) проте довкола панувала насторожена тиша (П. Панч). Якщо між частинами складносурядного речення ставиться тире, перша частина вимовляється

ся пришвидшено, з підвищенням інтонації наприкінці, а друга частина після нетривалої паузи починається з підвищенням інтонації. Наприклад: *Іще одна-єдина мить* — (/) і *дальній поїзд прошумить* (А. Малишко).

49

Спишіть речення, ставлячи, де треба, розділові знаки.

1. І пливли багрові хмари в вишині і співала осінь весняні пісні (М. Рильський). 2. Кущі шелюги росли у воді й тепер човен плив через зелену отару (Є. Гуцало). 3. Вітерець дихнув і жовта комишина, надломлена на самій середині так жалібно, так сумно заспівала. 4. Шириться-палає серденько думками а думки тріпочуть вільними крилами (З тв. Дніпрові Чайки). 5. Вночі спадали хмари куряві і затихав Путивль (П. Воронько). 6. Земля не може жити без сонця а людина без щастя (М. Стельмах). 7. У тихі червневі дні барви в природі м'які, світлі, але не яскраві і на всьому лежить якийсь відбиток ніжності і зворушливості (М. Коцюбинський).

50

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в першому реченні перед сполучником *та* розділові знаки не потрібні, а в другому реченні треба поставити кому?

1. Біля хати моріжок розіслався та мальви гордо височіють.
2. Після дощу з-за хмари визирнуло сонце, та не розвіяло воно мої смутні думки (З тв. Панаса Мирного).

51

І. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви, ставлячи пропущені розділові знаки.

СОЛОВЕЙКО

Спочатку було зовсім тихо але десь зовсім близько в..водив свою пісню соловейко. Птах почав свою пісню і, здавалося, в горл..чку в нього билася маленькаспівуча нам..стинка. Короткий свист і ось вона вже вискакувала з дзьобика і стрімко л..тіла над лісом. За нею в..скакували такі ж нам..стинки і всі вони нанизувалися в невид..мий разок. Потім низка на тому разку рвалася і нам..стинки падали в лунке озеро. Соловейкові жаль ставало їх і він сумував. То ойкання розлягалось над гаєм то птах розпачл..во схлипував. Швидко заспокоївшись соловей розщедрювався

Виводить свою пісню соловейко

і безпер..станно розс..пав навкруги коштовності: буршт..нові бусинки камінці-самоцвіти ч..рвоні коралі срібні с..режки золоті кільця і соловейкова неймовірна пісня була схожа на пр..красну казку (За Б. Комаром).

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Напишіть продовження тексту, використовуючи складносурядні речення.

52

Попрацюйте в парах. Спишіть складносурядні речення, добираючи спільний для обох частин другорядний член.

1. ... гордовито позирав на землю місяць і зорі, мерехтячи, розповідали про якісь старовинні таємниці. 2. ... солодко пахли квіти і дзвінко виспівували птахи на всі голоси. 3. ... падало, танцюючи в повітрі, жовте і червоне листя і чіплялося за гілки дерев бабине літо. 4. ... доцвітали айстри і жоржини і тільки квіти морозу, здавалося, не боялися холодних ранків. 5. ...пройшли великі снігопади і будинки одяглися в пухнасті блискучі шапки. 6. ...кувала зозуля й луна вторила їй. 7. ... чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов (З журналу).

53

Попрацюйте самостійно. Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. [], і [].

4. І [], і [], і [].

2. [], проте [].

5. [], але [].

3. Не тільки [], а й [].

6. Або [], або [].

54

Прочитайте виразно текст. Випишіть складносурядні речення. Поясніть уживання розділових знаків.

ЧОРНИЙ ДРАКОН ГРОЗИ

...На Харків насувалася гроза. Поволі повзла вона чорним драконом і, зрідка блимаючи своїми вогняними очима, грізно й незадоволено буркотіла.

Нікому й на думку не спадало, що за якісь двадцять хвилин по вулицях пронесеться страшенний ураган. Ось зараз усе полетить шкереберть і над Харковом забушує шалена злива. Весняне сонце, що весело посміхалося з голубої бані й кокетливо шпурляло на брук своє золоте проміння, остаточно зачарувало всіх. Святкова публіка весело пливла по асфальтованих тротуарах і, шмигаючи своїм строкатим вбранням, безтурботно шелестіла симпатичним міським гомоном.

Гроза нарешті доповзла, і чорний дракон розкинув свої крила над околицею. І тоді якось враз, блискавично над костюлом повисло темно-синє шмаття авангардних хмар і грім уже забуркотів чітко, голосно й недвозначно. Якось враз знялася курява й завертівся передгрозовий вихор. Коротка мить — і закрапав рідкий, краплистий дощ.

Милі до цього часу харківські вулиці змінилися. Ласкаве сонце зникло з темного неба, і тільки зрідка на брук падали перелякані промінчики.

Чорний дракон важко, міцно й упевнено насів на свою наївну й безтурботну жертву. Над Харковом метнулася вогняно-біла блискавиця і, роздерши небо, потрясала місто різким ударом розлютованого грому. На землю впала фантастична півтемрява, й забушувала шалена злива (Микола Хвильовий).

II. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

Якщо три і більше частини мають спільний другорядний член, коми ставляться між усіма його частинами. Наприклад: Увечері знявся вітер, і кошлаті хмари поповзли по небу, і село поволі стало закутуватися в густий морок (Григорій Тютюнник).

55

Попрацюйте в парах. До поданих простих речень додайте спочатку одну, а потім дві сурядні частини. Запишіть складені речення, накресліть схеми, усно поясніть уживання розділових знаків.

Зразок. *У гущавині лісу туркотіла горлиця. — У гущавині лісу туркотіла горлиця і воркували голуби. [] і []. У гущавині лісу туркотіла горлиця, і воркували голуби, і кувала зозуля. [], і [], і [].*

1. На галявині жовтіли квіти мати-й-мачухи. 2. Попереду виблискувало блакитне дзеркало ставка. 3. Наприкінці квітня зацвіли каштани.

56

Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Дорога то уходила в овраг, то вилась по откосу горы; и у края земли лежали новые огромные груды облаков (О. Толстой).
2. В городском саду по соседству играл оркестр и пел хор. 3. Трава

сырая и туго поддаётся огню, и потому огненные змеи ползут медленно, то разрываясь на части, то потухая, то снова вспыхивая (З тв. А. Чехова). 4. Из-за туч вышла луна — и всё вокруг посветлело, посеребрилось (Максим Горький). 5. Из окошка блестят горы и виден Днепр (М. Гоголь). 6. Однажды, гуляя по лесу, я чуть-чуть не заблудился, но, к счастью, набрёл на тропу, и она привела меня к морю (К. Паустовский).

овра́г — яр
чуть-чуть — тут: ма́ло не

отко́с — укíс
вспы́хивать — спала́хувати

Розвиток мовлення

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

1. У яких сферах вживається науковий стиль мовлення?
2. Яка мета висловлювання текстів наукового стилю?
3. Назвіть основні види висловлювань наукового стилю.

57

Розгляньте таблицю і підготуйте розповідь про особливості наукового стилю мовлення.

Науковий стиль	
Загальні ознаки	Точність, логічність, об'єктивність, аргументованість, послідовність викладу
Лексичні особливості	Слова з узагальнювальним (абстрактним) значенням, терміни, віддієслівні іменники, похідні прийменники
Граматичні ознаки	Складні речення із сполучниковим зв'язком, прості речення з дієприкметниковими зворотами, розповідні речення, питальні — для привернення уваги, вставні слова, що вказують на порядок думок і зв'язок між ними

58

Попрацюйте в парах. Прочитайте текст. Визначте лексичні і граматичні ознаки наукового стилю.

Монголо-татарська навала на певний час затримала культурний поступ України-Русі, але не перервала його. У межах Великого Литовського князівства починається середньокраїнський етап у розвитку української мови, що набула статус державної. До нас дійшло 500 томів документів, написаних літературною мовою того часу, у якій наявні елементи живої української мови (З довідника).

Попрацюйте самостійно. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту.

Люди завжди цінували науку, освіту, вміння читати й писати. «Учення краще багатства. Учений водить, а невчений слідом бродить», — так говорить народна мудрість про вчену людину.

Уже у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва (кінець XVII — початок XVIIIст.) знаходимо такі сентенції: *наука у ліс не іде, чоловік до смерті вчиться, письменному — книжка в руки*.

До початку XX ст. існували різні типи шкіл: початкові, вищі початкові, гімназії (окремо для хлопців і дівчат), реальні школи, духовні семінарії тощо. Перша книжка, подібна до нашого букваря, називалась азбукою. Вислів *азбучна істина*, тобто загальновідома, знана ще з шкільних років, якраз і відбиває ці невпевнені кроки пізнання світу. Розпочинали з азів. Азами тоді були взагалі букви, грамота, а тому писати ази — писати букви, учитися грамоти.

До фразеологічного аза додавалась і наступна літера алфавіту — буки, але й ці вирази часом уживались як назви елементарних понять: *все це ази та буки — зрозуміла, очевидна річ; аз та бука — і вся наука*.

Про учня, який опанував науку, прочитав книжку від палітурки до палітурки, говорили, що він її прочитав від дошки до дошки. Цей вираз пов'язаний із тим, що обкладинки книжок робили з дерева й обтягували шкірою. Пізніше до фразеологізму додали іронічне «*а всередині нітрошки*», висміюючи систему бездумного заучування.

Клас поетики в Переяславському колегіумі. Музей Г. Сковороди

Стара школа мала цілу систему покарань. Близькозвучне до назви букви слово *бук* (палиця, різка) стало своєрідним символом навчання. Від покарань різками не звільнявся ніхто. З'явився обов'язковий щосуботній ритуал. Звідси походять вирази — *давати субітки і дати субіткового*.

Близьким за значенням до цих фразеологізмів є вислів *березова каша*. *Дати березової каші* або *всипати березової каші* означає побити різками кого-небудь. Чому ж саме каші та й ще березової? Каша була, як стверджує І. Франко, основною стравою школярів. За певні провини вчителі позбавляли учнів обіду і карали замашними березовими прутами. У цього фразеологізму є синоніми — *почастувати березовим обідом, дати березової припарки*.

Міцно увійшли до фразеології оцінки (*виконувати на відмінно*) та екзамени (*складати екзамен, витримати суворий екзамен*).

Різні шкільні дисципліни дали багато фразеологізмів. Наприклад, із математики прийшли такі звороти: *привести до спільного знаменника, від зміни доданків сума не міняється*. «Мовними» фразеологізмами є вислови: *під диктовку, під знаком питання*.

Шкільне життя породжує все нові й нові вирази, які засвідчують спостережливий талант народу-фразотворця (За В. Ужченко).

II. Знайдіть у тексті фразеологізми, поясніть їхнє значення. З двома з них складіть речення. Скористайтеся фотоілюстрацією.

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Прочитайте речення.
2. Визначте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне) та емоційністю (неокличне, окличне).
3. Вкажіть, що речення складне, потім — сполучникове чи безсполучникове.
- Якщо складне речення сполучникове, зазначте, яке воно — складносурядне чи складнопідрядне.
4. Вкажіть, скільки частин має складносурядне речення, якими сполучниками вони з'єднані між собою.
5. Визначте смисловий зв'язок, що виникає між частинами складносурядного речення.
6. Накресліть схему речення.

7. Схарактеризуйте кожну частину складносурядного речення:
а) двоскладна чи односкладна; в) повна чи неповна;
б) поширена чи непоширена; г) ускладнена чи неускладнена.
8. Схарактеризуйте головні й другорядні члени речення в кожній частині складносурядного речення.

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ

Люблю весну¹, та хто її не любить на цій веселій, радісній землі²
(В. Сосюра).

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складносурядне, складається з двох частин, з'єднаних протиставним сполучником *та*. Сміслові відношення між частинами — протиставлення подій.

Перша частина складносурядного речення односкладна означено-особова, поширена, повна, неускладнена.

Друга частина складносурядного речення двоскладна, поширена, повна, ускладнена однорідними означеннями.

У першій частині граматична основа складається тільки з присудка *люблю*.

Люблю (щ о?) *весну* — додаток.

У другій частині граматична основа *хто не любить*. *Хто* — підмет, виражений займенником. *Не любить* — простий дієслівний присудок. *Не любить* (де?) *на землі* — обставина місця. *На землі* (які й?) *цій, веселій, радісній* — означення. *Не любить* (чого?) *її* — додаток.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ

Люблю весну¹, та хто її не любить на цій веселій, радісній землі²
(Розповід., неокл., складне, сполучн., складносур., складається з 2-х частин, з'єднані спол. *та*; смисл. відношення — протиставл. подій;

[], *та* [].

1 част. реч. — односкл. (означ.-особ.), пошир., повне, неускл.;

2 част. реч. — двоскл., пошир., повне, ускл. однор. означ.

60

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть синтаксичний розбір одного складносурядного речення (на вибір).

УТРО

В небе вспыхнул первый луч солнца. Ночная тень тихонько прячется в ущельях гор, в листве деревьев, в кружевах травы, а вершины гор улыбаются ласковой улыбкой...

Отягощённые росой, шаловливо покачиваются цветы. Они тянутся к солнцу, а лучи его горят в каплях росы, осыпают лепестки и листья блеском бриллиантов.

А над ними уже кружатся золотые пчелы, жадно пьют сладкий мед, и в воздухе льётся их густая песня...

Пробуждаются люди, и вот они идут на свои поля, к своему труду (За Максимом Горьким).

крúжево — мерéживо
шаловлíво — пустотлíво

бриллиáнт — діамáнт
лепестóк — пелю́стка

ПЛЕКАЙМО СЛОВО

ПОСМІШКА — УСМІШКА

В українській мові є два близьких за звучанням слова — *пóсмiшка* й *úсмiшка*. Незважаючи на те, що вони такі схожі, ці слова мають різне значення. Слово *усмішка* походить від дієслова *усміхатися* — виявляти приязне ставлення, радість, задоволення. Ось як, наприклад, у «Пісні про рушник» Андрій Малишко говорить про найріднішу людину: «Хай на ньому цвіте росяниста доріжка, і зелені луги, й солов'їні гаї, і твоя незрадлива материнська ласкава усмішка, і засмучені очі хороші блакитні твої». Слова *посмішка*, *посміх* передають відтінок іронії, кепкування чи глузування з когось. Народне прислів'я навчає: «У роботі поспіх — усім людям посміх». А ось приклад із повісті «Під тихими вербами» Бориса Грінченка. «Це... посмішка з мене», — думав парубок.

61

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір складносурядних речень.

1. Піднялися крила сонних вітряків і черешню білу вітер розбудив (М. Рильський). 2. На заході в закучерявлену мідь дубів вкрапляється золото передвечір'я а низом уже скрадаються підрос-тають легкі тіні (М. Стельмах). 3. І місяць зорями сіяв і соловейко

на калині то затихав то щебетав (*Т. Шевченко*). 4. Чи то солов'ї щебетали чи капали роси з туманів чи трави співали квіткам. 5. Прийде час і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз (*Олександр Олесь*).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яке речення називається складним?
2. Які є два способи зв'язку між частинами складного речення?
3. Яке речення називається складносурядним?
4. Назвіть єднальні сполучники. Які смислові зв'язки виникають між частинами складносурядних речень, з'єднаних єднальними сполучниками? Наведіть приклади.
5. Назвіть протиставні сполучники. Які смислові зв'язки виникають між частинами складносурядних речень, з'єднаних протиставними сполучниками? Наведіть приклади.
6. Назвіть розділові сполучники. Які смислові зв'язки виникають між частинами складносурядних речень, з'єднаних розділовими сполучниками? Наведіть приклади.
7. Сформулюйте правило «Розділові знаки між частинами складносурядного речення».
8. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Озеро глибоке, і вода в ньому прохолодна, наче крига (*О. Донченко*). 2. Вмирає все в житті, та не вмирає слово, народжене в крові, засвічене багрово, заплетене в літа, немов сувора нить (*А. Малишко*). 3. То шурхне щось ізбоку, то захитається береза, то щось гукне (*Марко Вовчок*).

9. Поміркуйте, яку роль відіграють у мовленні складносурядні речення. У яких стилях мовлення вони найчастіше вживаються?

Ми діти твої, Україно!

62

- І. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте в парі з однокласником по черзі текст вголос, дотримуючись правил виразного читання і зазначаючи витрачений на це час (він не повинен перебільшувати 5 хвилин).

ДОСЛІДЖУВАЧ ЖИТТЯ НАШОЇ ПЛАНЕТИ

«Яка насолода «запитувати в природи»! Який рій питань, думок, міркувань! Скільки причин для здивування, скільки відчуттів приємного при спробі осягнути своїм розумом, відтворити в собі ту роботу, яка тривала віками у безкінечних її галузях!...Моя мета — пізнання всього, що можливе для людини зараз, під силу їй та часу.

Пам'ятник В. Вернадському
в Києві

Я хочу, однак, покращити хоч трохи стан людини». Ці слова із щоденника 19-річного Володимира Вернадського вражають глибиною думки. Здається, що належать вони не юнакові, а досвідченому вченому, філософу, яким став перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський.

«Мене варто визначати як росіянина за культурою і способом життя — щоправда, росіянина, все життя якого постійно було пов'язане з Україною», — так вважав Вернадський. Україна — його земля, її ґрунт і силу «живої речовини» він досліджував і знав достеменно. Його вчення про живу речовину та біосферу зародилося в селі Шишаки на Полтавщині.

Рід Вернадських має глибоке історичне коріння й, за переказами, походить від литовського шляхтича Верна, який під час визвольної війни українського народу 1648–1654 років перейшов на бік Богдана Хмельницького. Достовірні дані про предків Володимира Івановича беруть початок від його прадіда Івана, випускника Києво-Могилянської академії, який був священиком.

Дитинство Володимир Вернадський провів у Петербурзі, а потім — у Харкові, де вступив до гімназії. Влітку виїжджав із батьками до родичів на Полтавщину.

З 1881 року, під час навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету, майбутній академік займається мінералогією і кристалографією, ґрунтознавством, філософією. Він вивчив усі слов'янські мови, англійську, французьку, німецьку, що в майбутньому допомагало при спілкуванні з іноземними вченими під час наукових відряджень до Європи.

Володимир Іванович, розуміючи значення радіоактивних речовин як джерела енергії та засобу створення нових хімічних елементів, активно проводив роботу з дослідження і нанесення на карти покладів радіоактивних мінералів та збирання зразків. Його вважають основоположником радіогеології як самостійної наукової галузі.

У 1917 році у складі Тимчасового уряду Вернадський порушив питання про створення Академії наук Грузії, України та Сибіру. У травні 1918 року, проживаючи в Україні, він розпочав роботу з

організації Всеукраїнської академії наук, а 27 листопада 1919 року провів перші загальні збори академіків і був одноставно обраний президентом Академії наук. Вернадський формував академічну бібліотеку, намагаючись при зміні влад в Україні після 1917 року врятувати цінні колекції книг і рукописів. Так виникла відома зараз Національна бібліотека України імені В. Вернадського.

Під час роботи у Франції Вернадський читав лекції у Сорбонні — Паризькому університеті. Там він мав широкі можливості для проведення наукових досліджень, але вирішив повернутися до Росії, щоб «налагодити міст між старою культурою і післяреволюційною». Він вважав своїм обов'язком зберегти те, що ще залишалося від науки і культури після приходу до влади більшовиків.

Володимира Вернадського справедливо називають Ломоносовим ХХ століття за рідкісний дар всебічного творчого мислення. Він створив не тільки цілий комплекс наук про землю, а й залишив у спадок цілісне бачення світу і завдань людини, передбачивши майбутні шляхи її розвитку.

Вищою цінністю в системі еволюції Всесвіту для Володимира Вернадського була людина. Осмислюючи становлення й розвиток біосфери Землі як єдиний еволюційний процес, учений висунув поняття ноосфери, планетарної «сфери розуму», якій призначено обирати перебіг буття. Мислячи глобально, досліджуючи життя всієї планети, вчений-універсал писав у щоденнику про маленьку її частину: «Ви знаєте, як мені дорога Україна і як глибоко українське відродження проникає в мій національний і власний світогляд... Я вірю в майбутнє...» (За Л. Семакою).

II. Обміняйтесь із однокласником враженнями щодо якості читання тексту, зверніть увагу на правильність наголошування слів, дотримання норм літературної вимови.

III. З'ясуйте значення незрозумілих слів за словниками у розділі «Додаток».

IV. Дайте відповіді на запитання, доповнюючи один одного.

1. Чому, на вашу думку, схоже, що слова із щоденника дев'ятнадцятирічного Володимира Вернадського належать не юнакові?
2. З якого роду походив академік Вернадський?
3. У яких галузях науки В. І. Вернадський проводив дослідження?
4. Яка роль ученого у створенні Української академії наук?
5. Які факти свідчать про всесвітнє визнання наукової спадщини В. Вернадського?